

KWIRYNA HANDKE

Warszawa

Relacje: człowiek – świat zwierząt w porównaniach występujących w tekstach Stefana Żeromskiego

Słowa kluczowe

człowiek, zwierzę, język

Keywords

man, animal, language

Artykuł ten jest cząstkowym opracowaniem określonego obszaru, w jakim się pojawiają porównania w twórczości pisarza, a zarazem zapowiedzią autorskiego tomu serii *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego – Świat zwierząt*¹.

Świat zwierząt pojmuję szeroko – jako ogół istot żywych, istniejących rzeczywiście oraz przedstawianych przez człowieka symbolicznie (wyobrażenia, symbole, pomniki, znaki zodiaku).

W swoich badaniach całego słownictwa odnoszącego się do świata zwierząt posługuję się przede wszystkim kontekstem jako jednostką stanowiącą podstawę analiz i interpretacji, rzadziej – izolowanymi nazwami zwierząt. Zabieg taki jest uzasadniony tekstowymi, niekiedy rozległymi, zależnościami poszczególnych jednostek słownikowych, wymagającymi szerszego tła dla wyjaśnienia ich tekstowych znaczeń i funkcji (konteksty fabularne, zob. dalej).

¹ *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 1–7, Kraków 2002; t. Wstępny (rozszerzony) oraz t. 8–14, Kraków 2007; t. 15, Kraków 2010; t. 16, Poznań 2014.

W całym, bardzo obszernym, zbiorze słownictwa odnoszącym się w tekstach pisarza do świata zwierzęcego, porównania stanowią niemal jedną czwartą (obok podstawowych nazw zwierząt oraz równie rozbudowanego zasobu użyć metaforycznych i przenośnych, m.in. – epitetów). W tym tylko część, zresztą znaczna, dotyczy relacji człowieka ze światem zwierzęcym. W wielu pozostałych porównaniach Żeromski zestawiał zwierzęta z różnymi innymi elementami otaczającej przestrzeni, np.:

Łodzie jak stado rozbitych kaczek miały się u wejścia do wielkiego kanału i tłukły pod brzegiem kamiennym (Pop I 210)²;

[...] *wzdęte bałwany ryły się poprzez głębinę ku górze. Piany na nich wystrzelały z zieleni, gładkie, ulane i zatoczone w tył jak łby delfinów* (Urod 368);

Nieszczęście podnosiło złą swoją paszczę jak bezsenny pies stokroć bity batem i przyuczony do warowania w milczeniu (Urod 220).

Podstawę materiałową tego artykułu stanowią porównania występujące w *Urodzie życia* i w dwóch pierwszych tomach *Popiołów* – łącznie 124 konteksty, które ilustrują różne relacje stron.

Stefan Żeromski był mistrzem porównań, co wyraża się nie tyle i nie tylko ich dużą liczebnością, ile przede wszystkim ich różnorodnością pod względem budowy, znaczenia oraz różnaitością leksykalną porównywanych składników. Pisarz doskonale znał swój ojczysty język, ale też z wielką wprawą umiał korzystać z możliwości, jakie się w nim kryją, a które pozwalały mu twórczo przedstawiać i opisywać świat.

W porównaniach używał bardzo wielu łączników porównywania. Oprócz najczęstszych: *jak*, *jakby*, *jako* spotykamy w tekstach liczne inne: *coś jak*, *coś jakby*, *jakoby*, *niby*, *niemal*, *podobny*, *na podobieństwo*, *na kształt*, *na obraz*, *lepszy od*, *gorszy od*, np.:

*Filip dopadł zbiega w przedśionku, ale zwinny chłopak, rozjuszony **jak** ranny dzik, zwałił go z nóg jednym ciosem w skroń.* (Pop I 86);

*Szlachcic konwulsyjnie chwycił się za głowę i **coś jak** szczekanie wylało się z jego zduszonej gardzieli.* (Pop I 41);

*Uczuł w sobie nagle tak niezgłębiony ból, **jakby** mu wilk rozszarpał piersi i wydzierał serce.* (Pop I 161);

*Dokoła twarzy fruwał wiatr szczytowy, osadzający na skórze **coś jakby** suche nici pajęcze.* (Pop II 78);

² Cytaty pochodzą ze zbiorowej edycji: S. Żeromski, *Pisma*, pod red. S. Pigonia, t. I–XXIII i XXVI, Czytelnik, Warszawa 1947–1956. Tu cytowane są: *Popioły*, t. I i II (skrót: Pop I, Pop II) oraz *Uroda życia* (skrót: Urod).

*Zakolatali we drzwi pięściami. Nie zaraz otwarło je babsko wyschłe, czarne, kudlate. Za nim pokazały się głowy dzieci o twarzach **jakoby** kobuzów i kukulek. (Pop II 245);*

*Słodkie szepty snuły się bez końca po wargach i **jako** nici pajęczce oplatały wzrok, słuch, dotykanie. (Pop II 239);*

*O tak! Zniknąc w odległym folwarku przyjaciela, zaszyć się w głuszy, przypaść w kotlinie między zagonami **jako** zaszczuty szarak. (Pop II 131/132);*

*Nastawił się tedy w sposób niezdojony, groźny **niby** najeżona od armat reduta i czekał na nieprzyjaciela. (Urod 23);*

*Wściekły, **niemal** zwierzęcy rzut męczarni i płomienisty wybuch dumy porwał się z jego piersi na nowo i zamarł na ustach. (Urod 181);*

*Polecił swemu dieńszczykowi iść spać [...] Wkrótce rozległo się jego chrapanie, **podobne do** rżenia ogiera. (Urod 301);*

*Wytarł oczy i, **na podobieństwo** sarn skacząc przez choiny, pomknął na dół. (Pop I 15).*

Pod względem budowy członów znajdujemy w tekstach Żeromskiego porównania proste i rozmaicie rozbudowane.

Wśród porównań prostych, w których uczestniczą pojedyncze właściwości porównywanych stron, znajdują się struktury konwencjonalne, utarte, znane szerzej, zazwyczaj zawarte w leksykonach i żywe w społecznej praktyce językowej, jak np.: *Chodzi jak paw* (Pop II 14); *Zaczął się tu [...] rządzić jak szara gęś!* (Pop II 147); *silny jak koń* (Pop I 82); *wierny swemu panu jak pies* (Urod 187).

Nierzadko pisarz takie proste porównania wbudowuje w obszerniejsze konteksty, np.: – *Coś w tobie jest, coś ty w sobie przegryzasz – wybacz porównanie! – jak koń wędzidło. – Nic nie wart koń, który wędzidła nie gryzie – rzekł Piotr wykrętnie.* (Urod 117); *Umarłabyś bez zbytku jak ryba bez wody. Ty i pieniądze – to jedno.* (Urod 168).

U Żeromskiego porównania rozbudowane, wpisane w różne konsytuacje, które ja nazywam kontekstami fabularnymi (rodzaj konsytuacji wewnątrztekstowej), nierzadko stanowią „obraz poetycki, wprowadzający w tok opowieści jakby dygresyjny epizod”³, np.:

Jak wiosenne gędziolenie ptaków śpiewały radosne, drgające życiem, zdrowiem, we-selem okrzyki najmłodszych siostr księcia, ich towarzyszek i przyjaciółek. (Pop I 182);

Rzucił w kamienny świat krzyk z całej piersi. Na wschód, na zachód, na północ i na południe... Głos nieszczęśliwy leciał w ciemne doły, w błękitne przepaście, jak anioł z wątlymi skrzydły, rozbijał się na krawędziach, roztrzaskiwał o strome gzymsy i skołał w łóżyskach otchłani. (Pop II 95);

³ Por. M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1976.

[...] *podlegał napadom potyfusowego głodu. Domyślał się, że za chwilę [...] wydrze mięso foszmanom albo zerwie kielbasy wiszące w półmrokach szynkwasu i polknie je w mgnieniu oka... Siedział przecie jeszcze znieruchomiały jak jastrząb na żerdzi i przewracał oczyma szukając, co by rozszarpać.* (Pop II 124).

W materiale rozpatrywanym w tym artykule mamy najwięcej odniesień do zwierząt i ptaków, mało do owadów i płazów; w pełnym zbiorze zakres odniesień jest znacznie szerszy.

Wskazywane w porównaniach cechy przedstawicieli świata zwierzęcego albo są rzeczywiste, dobrze zaobserwowane przez człowieka, jak na przykład to, że kocie oczy świecą się w ciemności, albo są wynikiem subiektywnych ocen człowieka, przyjmującego antropocentryczny punkt widzenia. Nierzadko są to utrwalone w naszej kulturze symboliczne wyobrażenia, jak na przykład złowieszczy nietoperz⁴: *Jedna dawna troska jak złowieszczy nietoperz latała nad tym czystymi pocałunkami. Piotr musiał zapytać: – Nikt nie całował tych ust?* (Urod 81).

Semantyczne związki stron porównywania oparte są na różnych zasadach doboru właściwości. Człowiek jako obiekt porównywany kojarzony jest z wyglądem, przymiotami lub sposobami zachowań poszczególnych przedstawicieli świata zwierzęcego. Niekiedy, jak w przypadku psa, wydobywane są też właściwości zachowań tego zwierzęcia będące wynikiem relacji z człowiekiem, konkretnie: sposobem traktowania i postrzegania psa przez człowieka.

Z kolei porównywane właściwości człowieka nie są ograniczone do cech fizycznych czy sposobów zachowania się, ale nierzadko autor wydobywa jego wyobrażenia, refleksje, odczucia, myśli i stany psychiczne.

Spróbujmy zatem zestawić semantyczne zależności porównywanych stron.

Człowiek i zwierzę

Zwierzęce zachowania człowieka

[ksiądz Wolski] *Chodziłem od chaty do chaty nauczając wszystkiego, com sam umiał [...] mówiłem do nich tak szczerze i tak z duszy na kazalnicy, że ryczeli⁵ jak stado zwierząt* (Urod 241);

[więźniowie pracujący w podkopie fortecznym] *Jedni biegali w cwał na kolanach jak rozszalałe zwierzęta, inni na czterech łapach* (Urod 306);

⁴ Nietoperz symbolizuje m.in.: nieszczęście, zazdrość i strach. Zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990.

⁵ Tu chodzi nie o ryk, ale raczej o bardzo głośny odgłos ludzkiego płaczu.

Wściekły, niemal zwierzęcy rzut męczarni i płomienisty wybuch dumy porwał się z jego piersi na nowo i zamarł na ustach (Urod 181);

Jak dwa wściekłe zwierzęta rzuciły się na siebie dwa elementy duszy: podłość i duma (Urod 182);

Tatiana zwolna poczęła przysłuchiwać się tej muzyce. Głowa jej pochyliła się nieco na bok jak u nastuchującego zwierzątka. (Urod 99).

Właściwości i zachowania psa, również wynikające z traktowania tego zwierzęcia przez człowieka: wierność, przywiązanie, podległość, niewola, bezdomność, podleganie tresurze, też: zachowania niebezpieczne dla człowieka

[...] lokaj generała, człowiek stary, wierny swemu panu jak pies (Urod 187);

[Tatiana do Piotra o Roszowie] – Nie, jeszcze mię nie całował, ale mi wciąż mówi o swej miłości, leży u moich nóg jak pies i błaga mię o jeden uśmiech... (Urod 165);

Więzień znowu zaskomlał jak pies (Pop II 103);

Oberżysta skrzywił się, a jego szczęki zadrżały jak u psa (Pop II 127);

[ksiądz Wolski] A teraz, wygoniony zewsząd, dobrowolnie ze wszystkiego wyzuty, nie mogąc zgodzić się na obłudę milczenia i nie mając dokąd iść, błąkam się oto jak pies, co to się zwlecze i wałęsa od wsi do wsi. (Urod 243);

Był do kolan zabłocony, schlastany przez wiatr, przeziębły do szpiku kości, a głodny jak pies bezpieczeństwa (Pop II 123);

[Rafał szukający w górach śladów Heleny] Przebiegły był w chwili tej jak pies, a władał wszystką siłą swych zmysłów jak człowiek zimny i mężczy (Pop II 90);

[Mathilde do Piotra w złości o jego zerwanie z Tatianą] Dzisiaj dopiero rozumiem potęgę wielkiej miłości. Przeklęte jest życie kobiety biernej! Was trzeba w pewnych wypadkach trzymać na łańcuchu, doprawdy jak psów! Spuszczeni z łańcucha jesteście gorsi od psów (Urod 193);

[Sułkowski do Gintułta] Jeślibym miał siedzieć beczynnie, pracować dla siebie, dla jakiejś ambicyjki, rodziny, rodziny, wsi, powiatu, uczyć się dla samej nauki, nie dla spełnienia wielkiego czynu, czynu – skoku ludzkości, to zabij mię jak nędznego psa! (Pop I 236);

[Rafał do Mocarnego, współwięźnia, sądząc, że należał do gwałcicieli Heleny] zaduszę cię jak psa! (Pop II 106);

[ludzie pracujący w podkopie forttecznym] Dwaj kopacze [...] mitali się w tej czeluści wściekłymi ruchy jak para czarnych jamników (Urod 309);

[opowieść polskiego szlachcica o bitwie z Niemcami pod Tarnowskimi Górami] Komendant ich, jak tylko zobaczył, że nas tyła ruchawki, jakże ci nie wrzaśnie na nich

po swojemu! A to, widać, tresowane jak pudle... Od razu sformowali w szczerym polu czworobok – i ani weź! (Pop II 261).

Właściwości kota: zwinność, widzenie w ciemności, barwa

[w przedziale kolejowym] – *Pardon-s!* – *mruknął spuszcżając nogi i zwinnie jak kot schodżąc z podniesionego łoża.* (Urod 19);

Karczmarz siedział spokojnie w cieniu beczek. Oczy jego świeciły się jak kocie. (Pop II 252);

[więźniowie w forcie] *Jak czarne koty ślaniali się w niepewnym połysku latarni.* (Urod 303).

Właściwości konia: siła, zachowania

Pan Filip był niewielkiego wzrostu, szczupły, żylasty, na pałkowatych nogach, ale silny jak koń. (Pop I 82);

Był wyspany i silny jak koń pociągowy. (Urod 19);

Polecił swemu dieńszczykowi iść spać [...] Wkrótce [...] rozległo się jego chrapanie, podobne do rżenia ogiera. (Urod 301).

Właściwości lisa: ostrożność, przebiegłość

[ucieczka Olbromskiego i Cedry przez granicę] *Pomiędzy tą skorupą [lodu] a jazem umykali teraz jak lisy w dół rzeki.* (Pop II 241);

Ślązak ostrożnie jak lis okrążył zajazd lasem, a nim podjechał, wyjrzał na trakt i długo zapuszczał bystre oczy w jedną i w drugą stronę. (Pop II 250);

[Rafał po uwolnieniu z więzienia] *Czmychał jak lis, którego rana się podgoiła.* (Pop II 120).

Właściwości wilka: umiejętność ukrywania się, drapieżność

[Nardzewski po ucieczce z uwięzienia, gdy wrócił do swoich Wyrw i poprzysiągł, że już się stąd nie ruszy] *Otóż i siedzę jak leśny wilk.* (Pop I 35);

[Rafał po śmierci brata] *Uczuł w sobie nagle tak niezgłębiony ból, jakby mu wilk rozszarpywał piersi i wydierał serce.* (Pop I 161);

[Tatiana w furii niszcząca polskie książki Piotra] *Uczyniwszy to domyśliła się, że znieważyla jego serce. Poznała to po spojrzeniu. Ale to budziło w niej, widać, żądzę ran jak w wilczycy.* (Urod 169).

Właściwości dzika: szczególnie niebezpieczny, gdy jest ranny

[obrona Rafała, któremu szkolny pedel Filip ma wymierzyć karę cielesną] *Filip dopadł zbiega w przedsiönku, ale zwinny chłopak, rozjuszony jak ranny dzik, zwałił go z nóg jednym ciosem w skroń.* (Pop I 86).

Właściwości sarny, kozicy: sprawność w poruszaniu się w trudnym dla człowieka terenie

Wytarł oczy [zasypane śniegiem] i, na podobieństwo sarn skacząc przez choiny, pomknął na dół. (Pop I 15);

[Rafał w górach po śmierci Heleny] *Jak kozica wdarł się na wyniosłe pasmo.* (Pop II 95).

Właściwości zająca: umiejętność ukrywania się przed zagrożeniem

O tak! Zniknąc w odległym folwarku przyjaciela, zaszyć się w głuszy, przypaść w kotlinie między zagonami jako zaszczuty szarak. (Pop II 131/132).

Właściwości barana: bezmyślna uległość, bierność

[Nardzewski o swojej młodości, po przegranej bitwie] *Złożyliśmy jak barany ryszturnek wojenny i dwie niedziel zamknięci w zamku krakowskim czekaliśmy na rezolucję, co też z nami uczynią.* (Pop I 34).

Właściwości szczura: ostrożność

[tajne spotkanie polskich uczniów, ukrywających się przed władzami carskiej szkoły] *Spłoszeni krzykiem i szamotaniem się wielbicieli sztuk pięknych uchylili drzwiczek strychu i jak szczury z nory wyjrżeli na schody.* (Urod 71).

Nieco odmienny charakter mają znajdujące się wśród rozpatrywanych tu przykładów porównania człowieka do niektórych dużych dzikich zwierząt.

Niezupełnie oczywiste jest, oprócz wskazania na niespotykaną zręczność i szybkość, porównanie do pantery w następującej sytuacji: [więziony zbójnik Mocarny, chwilowo uwolniony z łańcucha] *Nim dozorca zdążył słowo rzec, gest uczynić, wdrapał się po murze [...] Uchwyciwszy się rękoma żelaznych prętów małego okienka, zawisł pod sufitem jak pantera.* (Pop II 104).

Z kolei nierzeczywista zjawiskowa funkcja porównania została przez autora przypisana *białemu niedźwiedziowi i jaguarowi*, zapewne dla podkreślenia wyobrażeń czter-nastoletniej dziewczynki, Mery, siostry Cedry, której przedstawiono Rafała: *Kuzyna... –*

wyszeptala z najgłębszym zdumieniem [...] wlepiając w Rafała oczy tak oszołomione, jakby jej przedstawiono białego niedźwiedzia albo jaguara. (Pop II 138).

Człowiek i ptak

Ptasie zachowania człowieka

Jak wiosenne gędziolenie ptaków śpiewały radosne, drgające życiem, zdrowiem, weselem okrzyki najmłodszych siostr księcia, ich towarzyszek i przyjaciółek. (Pop I 182);

[...] spostrzegł, że owa gromada dzieci, wyrostków i młodzieży rozpierzchła się jak stado spłoszonych ptaków (Urod 35);

[Piotr i Tatiana, szczęśliwi w Paryżu] *Uśmiech ich unosił się ponad tymi znakami jak gołąbek niosący gałązkę oliwną⁶ wszystkiemu, co oczy objąć mogły, co myśl mogła ogarnąć* (Urod 97).

Właściwości jastrzębia: drapieżność, sposób polowania na zdobycz – uważne wyczekiwanie

[Rafał w karczmie po długiej głodowej wędrówce z więzienia] *podlegał napadom potyfusowego głodu [...] Siedział przecie jeszcze znieruchomiał jak jastrząb na żerdzi i przewracał oczyma szukając, co by rozszarpać.* (Pop II 124);

Nasępił się tylko jak jastrząb. (Urod 60).

Niezależnie od porównania, nastąpiło tu nieoczekiwane zestawienie dwóch semantycznych odniesień do ptaków: *sępa* i *jastrzębia*, w różnych funkcjach tekstowych.

Właściwości kruka i kondora: symboliczna złowróżbność

[stan Piotra po tym, jak mu Tatiana wyznała, że zabiła człowieka] *Tajemnica uczynku Tatiany jak kruk⁷ siedziała na głowie.* (Urod 178);

[Rafał w Tarninach na pokucie] *Żywiło go uczucie niematerialne, płynące z dala na podobieństwo owego jądla, które pustelnikowi kruk⁸ nieznanym przynosił.* (Pop I 90);

⁶ Gołąb symbolizuje m.in. pokój. W *Biblii* powrót na arkę drugiej z rzędu gołębic/gołębia, z gałązką oliwną w dziobie, obwieścił Noemu, że wody Potopu opadają i że nastaje pokój między Bogiem a rodziną Noego. Zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*.

⁷ Kruk jest m.in. symbolem: niepokoju, choroby, złych przeczuć, złej wróżby; wieszczy nieszczęście. Zob. *ibidem*.

⁸ Kruk symbolizuje również dobro. W *Ewangeli* wyobraża wiarę w Opatrzność. Z rozkazu Boga kruki karmią proroka Eliasza chlebem i mięsem, a w żywocie św. Pawła Eremity przynoszą pustelnikowi chleb. Zob. *ibidem*.

[paryskie wspomnienia Piotra] *rozległa się i wdarła do izby piosenka starego żebraka [...] głęboki, żalony, basowy głos wznosił się i rozpostarł nad nagłą boleścią jak kondor nad szczeliną jaskini. Rozciągnęły się nad nią czarne jego skrzydła i głęboko zleciał w przepaść bezlitosny cień.* (Urod 333).

Właściwości kuropatwy: lęklivość, ucieczka do bezpiecznej kryjówki

Tu dziewczyna w wielobarwnej „szmatce” na głowie, w białej koszuli i kolorowej spódnicy dopadła zboża i zginęła w nim jak kuropatwa. (Urod 35).

Właściwości pawia: według oceny człowieka – dumna postawa

Wariat jakiś jest, sensat, nudziarz [...] Chodzi jak paw, nie poznaje najtęższych ludzi. (Pop II 14).

Właściwości ptaków szybujących wysoko, tu: kania, kormorana, orła: ucieleśnienie marzeń człowieka o wolności, panowaniu nad przestrzenią

[Piotr w płatowcu] *Podniósł się w górę jako kania.* (Urod 384);

[Piotr w płatowcu] *Morze! Leciał nad nim, pod kątem niesłuchanie ostrym, zbliżając się, zniżając, szybując nad wodami jak kormoran.* (Urod 385);

[Piotr w płatowcu] *Natychmiast pohamował lot i nastawiwszy chył puścił się w dół lotem szybowym, w ukos jak orzeł, gdy zatacza kręgi ku ziemi.* (Urod 385).

Nieoczywiste dla odbiorcy jest porównanie twarzy dzieci do *kobuzów i kukulek*, co można by przypisywać podobieństwu albo do okrągłych głów tych ptaków, albo ich ostrych wyrazistych dziobów:

[rybacka chata] *Zakołatali we drzwi pięściami. Nie zaraz otwarło je babsko wyschłe, czarne, kudlate. Za nim pokazały się głowy dzieci o twarzach jakoby kobuzów i kukulek.* (Pop II 245).

Skrzydła (ptaka, motyla, anioła) w porównaniach

Serce ścisnęło się w nim i dusza zamierała [...] gdy się tłukł jak ptak z wykręconymi skrzydłami, nagle złapany z wolnego powietrza miłości i z przestworów szczęścia w ciemność zdradzieckiego potrząsku. (Urod 110);

Sila niewstrzymana jakoby skrzydła rozległe wyrosła mu z ramion. (Urod 370);

[Piotr o Nastawie] *Skrzydłem wewnętrznym postanowił wziąć tego człowieka pod siebie, jak skrzydło zewnętrzne bierze pod siebie wiatr.* (Urod 360);

[Rafał na kuligu] *Kieliszek starego węgryzyna, wypity gdzieś w ostatnim dworze w Górkach, Ossolinie czy Nasławicach, rzucił jego uczucia jakoby na ptasie skrzydła.* (Pop I 45);

[marzenie Rafała o Elżbiecie Ołowskiej] *Była także zachwycającą nadzieją, która wie- dzie jakoby na skrzydłach motyli przez czas i przestrzeń* (Pop II 221);

[śpiew tłumu wiernych w kościele] *po podniesieniu zaczęli całym kościołem śpiewać swoją pieśń – „Święty Boże, Święty Mocny, Święty a Nieśmiertelny” [...] Nieuczony, potężny, jednolity głos tłumu podrywał się z ziemi jak ptak, rozpościł skrzydła i szybował ku niebu.* (Urod 287);

[paryskie wspomnienia Piotra] *rozległa się i wdarła do izby piosenka starego żebraka [...] głęboki, żalorny, basowy głos wznosił się i rozpostarł nad nagłą boleścią jak kondor nad szczeliną jaskini. Rozciągnęły się nad nią czarne jego skrzydła i głęboko zleciał w przepaść bezlitosny cień* (Urod 333);

[Piotr słuchający w Krakowie hejnału z wieży kościoła Mariackiego] *Błogosławiona pieśń nie ustawała. Jakoby skrzydła silnego anioła podłożyła się pod czujną a strudzo- ną duszę.* (Urod 314).

Człowiek i inni przedstawiciele fauny

Właściwości pszczoły: użądlenia

To uczucie nie nazwane i nie wypowiedziane tkwiło w niej widome jak żądło pszczoły w żywym ciele (Urod 113).

Właściwości chrabąszcza i skarabeusza: szybkość, głośność, lot niespodziewany dla człowieka

[sen Gintuła w czasie kampanii napoleońskiej] *Kilkakroć skakały na jego piersi pociski przeraźliwe. Uderzały wypadając z ciemności, naprzód w ziemię jak lane kule, a potem mknęły koło uszu na podobieństwo wielkich chrabąszczy, skarabeuszów niezwykłej wielkości. Wrażenie ich przelotu, ich muskanie twarzy szorstkimi skrzydłami było nie do zniesienia.* (Pop I 272).

Właściwości pająka i pajęczynd: drapieźność, pajęczynd jako zniewolenie

Kto mnie zaczepi, musi zginąć jak mdły motyl w powrozach potężnego pająka. (Urod 274);

[wspomnienia i wrażenia Rafała po schadzce z Elżbietą] *Słodkie szepty snuły się bez końca po wargach i jako nici pajęcze oplatały wzrok, słuch, dotykanie.* (Pop II 239);

[Rafał i Helena w górach] *Dokola twarzy fruwał wiatr szczytowy, osadzający na skórze coś jakby suche nici pajęcze.* (Pop II 78);

[myśli Piotra] *Słowo jakieś nielogiczne, moskiewsko-polskie, jak jesienna pajęczynd w przestrzeni snuło się poprzez duszę...* (Urod 288).

Właściwości węża: niezauważalne poruszanie się

Rafał prześliznął się jak wąż za jego plecami i szerokimi krokami odszedł w przeciwną stronę długiego korytarza (Pop I 84).

Właściwości żmii: skręty ciała; w odczuciu człowieka – zagrożenie

Wówczas nagle wybuchy łez, jak gniazda żmij wylęgłych pod sercem, zdusiły go za gardło. (Pop I 104);

[Helena, już zamężna, po nieoczekiwanym spotkaniu Rafała w łożu masońskiej] *Łkała nie roniąc łez z oczu. Szarpała cudnymi palcami żelazne ozdoby balkonu jakoby powrozy niedoli, które ją opasały, i wila się na miejscu jak nadeptana żmija.* (Pop II 67);

[Rafał uciekający na koniu przed wilkami] *Bił teraz obcasami kobyłę w zapadłe boki, smagał ją końcami lejców. Rozpacz okręzała jego czaszkę, zwolna ją oplatała jak długie, zimne skręty żmii.* (Pop I 110).

Podsumowanie

Nawet na przykładzie tak stosunkowo niewielkiego zbioru porównań (124 konteksty) można zaobserwować typowe zjawiska występujące w tych konstrukcjach. Wpisują się one w ogólny, bardzo rozległy, obszar odzwierciedlonych w języku relacji człowieka ze światem zwierzęcym, w którym zresztą stanowią znaczny procent.

W tekstach pisarza niektóre porównania są identyczne z funkcjonującymi w polszczyźnie ogólnej, nierzadko znane od wieków⁹, albo są ich modyfikacją strukturalną lub semantyczną.

Wiele konstrukcji porównawczych ma tutaj postać rozbudowaną kontekstami fabularnymi lub jest rodzajem dygresyjnych epizodów.

Oprócz przywoływania realnych właściwości przedstawicieli świata zwierzęcego, które stanowią charakterystykę ludzi, porównania zawierają również cechy symboliczne (gołąb, kruk, nietoperz), utrwalone w naszym kręgu kulturowym.

Twórcze posługiwanie się tworzywem językowym przejawiało się w porównaniach Żeromskiego między innymi użyciem przenośnych znaczeń niektórych leksykalnych składników konstrukcji oraz licznymi metaforami. Osobno warto podkreślić wydobyte przez pisarza szczególnej wieloznaczności wyrazu *skrzydło*, zwłaszcza w liczbie mnogiej *skrzydła*.

Na koniec jeszcze dodatkowe odwołanie się do licznych porównań Żeromskiego odnoszących się do świata roślin¹⁰. W tamtym obszarze relacje między człowiekiem i reprezentantami szeroko rozumianej flory kształtuje pisarz, również w konstrukcjach porównawczych, na zasadzie wzajemności czy odwrotności. Zarówno właściwości roślin charakteryzują człowieka, jak też cechy ludzkie są przypisywane roślinom¹¹. Natomiast w relacjach człowieka ze światem zwierząt takie odwrócenie stron w porównaniach nie jest typowe.

Bibliografia

- Adalberg S., *Księga przysłów polskich*, Warszawa 1889–1894.
- Bańko M., *Słownik porównań*, Warszawa 2004.
- Cygan S., *Świat roślin*, seria: *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 9, Kraków 2007.
- Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1976.
- Handke K., *O niektórych animizacjach i personifikacjach w twórczości Stefana Żeromskiego*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Seria Językoznawcza, Poznań 2010, XVI (XXXVI), s. 73–82.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 1–7, Kraków 2002; t. Wstępny (rozszerzony) oraz t. 8–14, Kraków 2007; t. 15, Kraków 2010; t. 16, Poznań 2014.
- Żeromski S., *Pisma*, pod red. S. Pigoń, t. I–XXIII i XXVI, Warszawa 1947–1956.

⁹ Zob. M. Bańko, *Słownik porównań*, Warszawa 2004; S. Adalberg, *Księga przysłów polskich*, Warszawa 1889–1894.

¹⁰ Zob. S. Cygan, *Świat roślin*, seria *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 9, Kraków 2007.

¹¹ Zob. K. Handke, *O niektórych animizacjach i personifikacjach w twórczości Stefana Żeromskiego*, Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza XVI (XXXVI), Poznań 2010, s. 73–82.

Relacje: człowiek – świat zwierząt w porównaniach występujących w tekstach Stefana Żeromskiego

Streszczenie

Artykuł jest częściowym opracowaniem porównań, jakie się pojawiają w twórczości pisarza, a zarazem zapowiedzią autorskiego tomu serii *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego – Świat zwierząt*.

Świat zwierząt pojmuję szeroko – jako ogół istot żywych, istniejących rzeczywiście oraz przedstawianych przez człowieka symbolicznie (wyobrażenia, symbole, pomniki, znaki zodiaku).

W swoich badaniach słownictwa odnoszącego się do świata zwierząt posługuję się nie izolowanymi leksemami, lecz kontekstami, które stanowią podstawę analiz i interpretacji.

Podstawę materiałową artykułu stanowią porównania występujące w *Urodzie życia* i w dwóch pierwszych tomach *Popiołów* – łącznie 124 konteksty, które ilustrują różne relacje stron.

Stefan Żeromski był mistrzem porównań, co wyraża się nie tyle, i nie tylko, ich dużą liczebnością, ile przede wszystkim ich różnorodnością pod względem budowy, znaczenia oraz różnorodnością leksykalną porównywanych składników. Pisarz doskonale znał swój ojczysty język, ale też z wielką wprawą umiał korzystać z możliwości, jakie się w nim kryją, a które pozwalały mu twórczo przedstawiać opisywany świat.

W porównaniach używał bardzo wielu łączników porównywania. Oprócz najczęstszych: *jak, jakby, jako* spotykamy w tekstach liczne inne: *coś jak, coś jakby, jakoby, niby, niemal, podobny, na podobieństwo, na kształt, na obraz, lepszy od, gorszy od*.

Pod względem budowy członów znajdujemy w tekstach Żeromskiego porównania proste, konwencjonalne, utrwalone w języku ogólnym oraz porównania rozbudowane. W porównania rozbudowane wpisywane są różne konsytuacje, które ja nazywam kontekstami fabularnymi (rodzaj konsytuacji wewnątrztekstowej), a które nierzadko stanowią obrazy poetyckie.

Relation: the human being – the animal world in the similes (comparisons) in the texts of Stefan Żeromski

Summary

The article is a partitive study of the comparisons (similes) that appear in the texts of the writer in question, and at the same time it precedes a volume from a series *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego – Świat zwierząt* [The Vocabulary in the Texts Written by Stefan Żeromski – the Animal World].

The animal world, as understood here, is wide, defined as the whole of living beings, both existing in reality and depicted symbolically (images, symbols, monuments, the signs of the zodiac).

While researching the vocabulary referring to the animal world the author of the article uses not isolated lexemes but contexts, which are the basis for analyses and interpretations.

The material basis of the article consists of comparisons occurring in *Uroda życia* and in the first two volumes of *Popioły* – altogether 124 contexts, which illustrate various relations of the sides.

Stefan Żeromski was a master of comparisons, which is testified not only by their large number but first of all by their diversity from the point of view of their structure, meaning and lexical variety of components being compared. The writer knew his native language perfectly, and could skilfully take the full advantage of its potential, thanks to which he was able to create his literary world.

In his comparisons the writer used many comparative conjunctions. In addition to the most frequent ones such as: *jak, jakby, jako*, he used many others: *coś jak, coś jakby, jakoby, niby, niemal, podobny, na podobieństwo, na kształt, na obraz, lepszy od, gorszy od*.

From the point of view of the structure of components in the texts written by Żeromski there are simple and conventional comparisons, functioning in the language, as well as the more complicated ones. Included in the more complicated comparisons there are various consituations, which are called the plot contexts (a kind of consituation inside a text), and which – quite often – are poetic images.